

Гон М. М.

СЕМІОТИКА ЯК ІНСТРУМЕНТ ЕТНІЧНОГО ОБВИНУВАЧЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Сучасна людина існує у світі символів. Одні з них використовуються як сублімований засіб передачі інформації, що створює умови для її комфортної/безпечної життєдіяльності (знаки дорожнього руху, маркування різноманітних товарів тощо). Інші ж є продуктом політичної діяльності й, отже, використовуються в міжетнічній взаємодії, що визначає їхню амбівалентну роль у ній. Скажімо, поруч із партійними логотипами та емблемами — ті символи, які використовуються в якості одного з засобів інтеракціонізму з «чужими». У контексті такої взаємодії сакральні спурди і релігійна символіка, які відмежовують світ «ми» від «вони», це — фактори об'єктивної дихотомії. Одночасно функціонують й такі символи, які є продуктом уявлень, стереотипів, переконань, політичних ідеологій. Таким чином семіотика міжетнічної взаємодії має два виміри, один з яких можна трактувати її безпосереднім інструментом. Як засіб здійснення політичної діяльності, останній розщеплюється навпіл критерієм об'єктивності відображення минулого інтеракціонізму груп. При цьому суперечності чи конфлікти, незважаючи на те, чи є вони врегульованими, можуть бути семіотичними (наприклад, протистояння довкола

т.зв. Цвинтаря Орлят) або ж використовувати знакову систему як засіб досягнення тих чи інших політичних цілей.

Така реальність подекуди простежується у взаємодії титульної нації України з окремими етнічними меншинами. Зокрема, тими, які максималісти від науки та політики визначають, як групи, що стояли на заваді українського державотворення. Це зумовило появу окремих праць, що претендують на формулювання «вечерньої» характеристики ролі етнічних меншин в українській минувшині. Більше того, здається, маємо підстави говорити про те, що такі спроби дали новий, сказати б, вторинний імпульс. Ідеться про намагання винести такий формат роздумів про українське минуле в дитяче середовище. Приклад цього — книга В. Горбатюка «Про славу дівчинку Катрусю»¹. Не виділяючись концептуально на тлі публікацій дослідників-істориків, вона вирізняється тим, що, як визначено в її підзаголовку, адресована «дітям і дорослим».

Книга, як і будь-яка ідея, є пропозицією, що розрахована на певну читацьку аудиторію. Аналогічно політичним ідеалам/програмам, які повсякчас конкурують за підтримку певних груп чи спільноти загалом, друковане слово — це духовний продукт, який поставляє певні цінності на інтелектуальний ринок. У випадку з дитячою книгою, сюжетна лінія якої будується на основі реальних чи вигаданих подій, ідеться про спробу озброїти молодшу генерацію «своїх» певною схемою осмислення минулого титульної нації України. Саме фактор визначеного автором реципієнта став імпульсом, який спонукав нас обрати книжку «Про славу дівчинку Катрусю» об'єктом дослідження.

Трактуючи її як відтворення міжетнічних суперечностей в Україні на сучасному етапі, ми намагаємося дослідити книгу В. Горбатюка у параметрах дискурсу семіотики — данина гіпотезі про те, що уявлення про «чужого» в світогляді «пересічної» людини є, говорячи мовою комп'ютерних функцій, процесом «розархівування» того образу, який в її світосприйнятті ніщо інше, ніж похідне від певного первинного модуля. У цьому контексті знак, символ тощо — це той каталізатор, який значною мірою визначає «тональність», характер сприйняття функціонуючих поруч «чужих». Так, наприклад, всім жанрам української художньої літератури до завершення Другої світової війни зазвичай властиве розмежування соціокультурного простору за соціальним критерієм (вбогий/багатий). Функцію вертикалі дихотомії між бідністю й заможністю виконує лексема «осадництво». Як результат

формування закономірної шаблонності в оцінці тодішнього сьогодення: мало-і безземельний, відтак бідний — це українець; володіючий землею, заможний чужим (українським) коштом — то поляк. Ці компоненти, спільно з наголосом на українських злиднях, формують соціальний зміст «я», що протиставлявся польсько-«осадницькому» «не-я».

Цей приклад підтверджує очевидне: в контексті міжетнічних взаємин минуле здійснює подвійну роль. Воно, з одного боку, відтворює оцінки взаємодії іншостей у століттях, що канули в Лету. З другого боку, судження про інтеракціонізм «своїх» і «чужих» здійснює функцію одного з каталізаторів їхнього обопільного сприйняття на новому етапі взаємодії. Відтак виникає конкуренція за інтерпретацію етнічними елітами чи навіть політичними акторами тих чи інших подій, а загальніше — змагання за історію.

Це твердження, на нашу думку, не потребує особливого обґрунтування, оскільки етнічні спільноти, які тривалий час взаємодіють у конкретному етнополітичному організмі, зазвичай «здобувають» аргументи для обстоювання тверджень стосовно завданої їм кривди. Промовистий приклад цього — трактування українсько-єврейських взаємин. Домінуючою тенденцією у визначенні їхнього характеру здавна вважається якщо не конфлікт, то, принаймні, суперечності. Позиція ж, яку 1992 р. оприлюднив Я. Дашкевич (періоди рівноваги у взаємодії двох спільнот у XVI — на початку XX ст.), яка лише на окремих етапах характеризувалася стрімким загостренням їхніх взаємин², багатьма бачилася виключно ревізійською. Складно категорично стверджувати, чи справила вагомий вплив запропонована вченим концепція на подальшу оцінку спільної українсько-єврейської минувшини. Але, здається, нині вона так і не стала у вітчизняній історіографії домінуючою.

У контексті міжетнічних взаємин історія — це не тільки різночитання окремих її проблем етнонаціональними спільнотами. Вона — своєрідний полігон, на якому функціонують ті символи, які, внаслідок використання комунікативних каналів у кожній з груп, передаються нащадкам. Тому важливим є не тільки подача минулого в стандартизованій програмами освіти, а й відображення її в тих «неформальних» джерелах, які висвітлюють міжетнічну взаємодію.

Ведучи мову про роль історії в конструюванні міжетнічних взаємин у ширшому контексті (тобто таку, що «наповнюється» численними науковими і псевдонауковими розвідками), принципово

визначити, якою є внутрішній її дискурс. Адже пафос перемог чи навпаки — поразок, їхніх передумов — це та стартова позиція, яка визначає налаштованість етнофора на пошук причин невдач «своїх» або ж навпаки — з'ясування запоруки перемог і звершень.

У цьому контексті зауважимо, що тривала бездержавність, як нам здається, позначилася на домінантних тенденціях концептуалізації історії України. Багатьма (якщо не більшістю) сучасними дослідниками вона зображується як етнічна минувшина. Відтак ті спільноти, які формували чи досі продукують простір її полікультурності, здебільшого залишаються поза увагою. Така ознака вітчизняної історії закономірна, оскільки та модель її написання, яка сьогодні домінує, є компенсаційною за своїм еством.

Водночас одна з важливих рис останньої, вважають ряд вітчизняних дослідників, — це пафос трагізму. З цього приводу О. Слоновьська, наприклад, стверджує: на сучасному етапі домени української нації (Наука, Історія, Мова, Армія, Сім'я, Любов) функціонують в історії на тлі мазохістського підходу до її осягнення. Він проявляється в зосередженні уваги не на перемогах, а навпаки — на зазнаних у різний час поразках³. Пошук їхніх причин подекуди призводить до іншої крайності: обвинувачення «чужих» в невдачах українців.

Така конструкція є цікавою для роздумів про тенденції, які визначилися в публікаціях тих дослідників, що репрезентують максималістські оціночні судження. Вони не тільки виписують історію України як історію її сучасної титульної нації, а й звертаються до теми національних меншин майже винятково задля того, щоб віднайти причини невдач українців.

Поділ ролей, який простежується в таких конструкціях (хороші, доблесні — «свої», кривдники, підступники тощо — зовнішньополітичні сили та етнічні меншини, що проживали на українських землях) нерідко ґрунтується на відвертій гіперболізації ролі «чужих» у політичних та економічних процесах. Така концепція, зрозуміло, відповідає інтересам одних — спроба в такий спосіб довести об'єктивність неврегульованих тих чи інших актуальних для етнонації завдань, а водночас вибудовує дихотомію, яка формується не стільки внаслідок об'єктивного співіснування іншостей, скільки в результаті спроб конкретизувати функцію, яку «вони» виконували в «ми»-життєдіяльності. Застосування такої одномірної схеми призводить до того, що ті, хто співіснував з українцями пліч-о-пліч, нерідко зображуються фактором злого

фатуму. Саме в такій схемі нерідко пояснюються й причини проблем України на сучасному етапі. Вона — підтвердження того, що функціональний в історичному дискурсі «чужий» є тим, на кого покладається невдячна роль винного в проблемах титульної нації України.

Цей оціночний максималістський концепт чітко виписаний у згаданій казці В. Горбатюка, яка є відправною точкою для наших міркувань. У своїй зав'язці й розвитку дії вона — виключно політизований маніфест автора, який узалежнює долю етнонації не від мобілізації «своїх», а від сили «чужих». Активність перших у таких судженнях, які на сьогодні є вже усталеною тенденцією, повсякчас апріорно визнана, трактується такою, що акумулювала максимальні можливості українців. Одночасно не піддається сумніву й потенціал «чужих». Така схема, зрозуміло, вульгаризовано спрощена й, сказати б, автореабілітаційна. Відтак вона далека від об'єктивності й щодо тих, кому зазвичай приписуються провини тими дослідниками, які сповідують праворадикальні ідеали.

Ця фабула небезпечна для міжетнічної взаємодії. Адже індивідуум постійно функціонує в семіотичному соціокультурному просторі. Згідно з Юргеном Хабермасом, цьому сприяють передусім об'єктивні фактори, оскільки природній «релігійний символізм» є проявом колективної самосвідомості⁴. Остання ж базується на спільному досвіді, власне, є її похідною.

Отже, життєдіяльність етнофорів відбувається в оточенні сакральних споруд. Вони, умовно кажучи компоненти архітектурної статички, співіснують з іншими його суб'єктами — пам'ятниками, обелісками, каплицями тощо. Кожен з цих об'єктів створює «вікна», через які інформація про минуле, виплекані «своїми» цінності передається новим поколінням. За умов України значимим є й інше очевидне: вона — поліетнічна держава.

Згідно із сюжетною лінією казки, серед кривдників українців — т. зв. мокселі, етнічно не конкретизовані, але типізовані «пейсатими» невідомі люди (дослівно: «А із тими мокселями / Із червоними зірками / На нехрещених лобах / На весь світ наводив страх / Змій пейсатий, стоголовий, / Горбоносий, густобровий...»⁵). У різних варіаціях одні та другі — ті, хто пропонує, радше навіть нав'язує, альтернативний доцільному мешканцям України шлях. Його речники трактуються тими, хто володіє визначальною можливістю розставляти крапки над «і» в суспільному бутті. Така схематизація сюжетної лінії — спроба обіграти класичну для казок

зав'язку про взаємодію ситуативно знесилоного світу Добра й незмірно сильного Зла.

Специфіка аналізованого тексту полягає в тому, що Зло (згідно з образами книги В. Горбатюка — Змій) — не «безлике», або ж не метафоричне невідоме, а сила, яка ідентифікується з «чужинцями»⁶. Це означення прив'язуються до конкретного семіотичного образу: Зло — символ, який застосовується для характеристики витвореної «чужинцями» сили: «Всі на нього (Змія — М.Г.) працювали, / Все, що мали, віддавали. / Не було такої сили, / щоб проклятого убила. / Люд стогнав, корився долі, / Жив у рабстві, у неволі»⁷.

Заслугує уваги й поділ автором «Казки для дітей і дорослих» населення України на автохтонів і чужинців. Він загалом не є інноваційним, адже ця практика віддавна властива окремим націоналізмам. Зокрема, польському: частина його речників періоду існування Другої Речі Посполитої (1918–1939 рр.) розмежувала громадян на «законних жителів» і «гостей» (до останніх віднесено євреїв⁸). Оперування категорією «гості» — відображення їхньої позиції стосовно тимчасового перебування представників цієї етнічної меншини в Польщі. Прискорення їхньої еміграції з неї мала сприяти т. зв. «ексмісія», тобто їхнє примусове виселення. Це завдання, що прийшло на зміну курсу «стримання і спихання», визначало стратегію польських націоналістів щодо євреїв протягом 1930-х рр.⁹

Поділяючи таку оцінку термінології, яку застосовували польські націоналісти, та спираючись на текст книги В. Горбатюка, робимо висновок, що він мислить так само.

Для аналізу відтворення в навчальній чи художній літературі минулого визначальною є, звичайно, позиція автора. Адже, як справедливо стверджує А. Вилечала, «...дискурс пам'яті, на відміну від дискурсу пригадування, зі своєї природи є елітарним дискурсом, у якому беруть участь переважно інтелектуальні еліти»¹⁰. Сформульовані ними концепції й твердження віддзеркалюють їхній курс на примирення чи навпаки. Протиставлення «чужих» (навколо давно минулих подій) без урахування причин їхнього позиціонування перетворює тлумачення історичного процесу на прилучення конкретних осіб з числа інтелігенції до конкуренції за таку схему інтерпретації історії, яка враховує інтереси винятково «своїх». Відтак минувшина перетворюється в поле своєрідних баталій інтелектуалів, а одночасно вона здійснює функцію

плацдарму, на якому формуються міжетнічні стосунки вже на новому історичному етапі.

У такому трактуванні книга — це один із засобів, які використовують представники старшої генерації нації для передавання інформаційного коду молодому поколінню. Трактуючи книжку В. Горбатюка як спробу інтеграції в такий комунікаційний канал, оцінюємо її, враховуючи зміст і художнє оформлення цього «доробку», як намагання нав'язування дітям політизованого стереотипу.

Реалізація цієї мети здійснюється не тільки текстом, але й засобами графіки. Для конкретизації образу Зла В. Горбатюк «прикріплює» на їхні лоби червону зірку, а художник О. Кравченко зобразив змія з пейсами, ярмулками на головах та іншими атрибутами зовнішнього типу єврея-традиціоналіста¹¹. Такий хід у роботі художника — не просто ілюстрація ідейно-сюжетної концепції книги, а намагання символізувати образ кривди, якої зазнають українці.

Отже, йдеться про малюнок, який ґрунтується на символі, що насичений політичним змістом і тому інтерпретується нами як знак. Звернення до читача із застосуванням засобів художньої творчості не тільки «вдала», враховуючи вікові особливості сприйняття потенційного реципієнта, стратегія автора й художника. Воно, з точки зору теорії комунікації, має спровокувати, з одного боку, сприйняття інформації, з другого — її інтерпретацію та застосування. Адже, згідно з міркуваннями знаного представника семіотики Чарлза Сендерса Пірса, «знак звернений до когось, отже, творить в думці іншої особи знак еквівалентний чи більш розвинутий»¹². Відтак маємо підстави твердити, що книга В. Горбатюка формує переконання про «чужого» як ворожого «своїм».

При цьому важливо, що зміст його розуміння історії вщерть суб'єктивний, такий, що базується на ідеї колективної провини та реанімує стереотипи, які, здається, поступово втрачають своє значення в середовищі молоді. Тим паче вони не властиві дитячому середовищу. Їхнє подальше функціонування серед молодшої генерації українців безпосередньо адекватне нав'язуванню монохромних образів «чужих».

Заслугує на увагу і той факт, що книжка В. Горбатюка — своєрідний заклик до батьків укралювати в свідомість дітей запропоновані автором і художником кліше. Відтак класичне для навчально-виховного процесу читання має, за їхнім задумом, перетворитися у вrostання дітей у запропонований стереотип.

Застосування теоретичних положень семіотики дозволяє трактувати такі дії нав'язуванням читачу т.зв. впорядкованого об'єкта. Він адресується тим реципієнтам, які не володіють навиками самостійного аналізу минулого. Відтак вони — потенційні «клієнти» на «придбання» спотвореного, цілком суб'єктивного ідеологічного продукту. Історична освіта, особливо ж пропедевтична, значною мірою й будується саме на такому механізмі: автоматичному сприйнятті запропонованої авторами підручників інформації, що сприймається як апріорно правильна. В цьому контексті твердження В. Їльге стосовно того, що підручники і шкільна програма, поруч з пам'ятниками та символікою, є знаряддям політики історії, не викликає сумнівів¹³.

Соціалізація малюків і школярів молодших класів в історії, етнічній минувшині не вимагає осмислення контрверсійних питань і їхньої внутрішньої дискусії. Пропедевтика, здається, навпаки базується на спрощено-ідеалізованих сюжетах, які значною мірою ґрунтуються на взаємодії двох сил: справедливих і правильних «своїх» та кривдників-«чужих». Такі конструкції відповідають дитячому світосприйняттю про змагання в повсякденному житті Добра і Зла. В книзі В. Горбатюка останнє постає впорядкованим об'єктом і є відповідником словесно означеним «мокселям» та художньо зображеним євреям.

Дискурс семіотики спонукає й до іншого висновку: зазначена книга провокує перетворення тих, хто сприйме її ідейно-художній зміст, на свідомих чи несвідомих суб'єктів міжетнічних суперечностей. Адже специфіка символічних конфліктів полягає в тому, що вони «...не вимагають безпосередньої участі в подіях, щодо яких точиться суперечка»¹⁴. Разом з тим соціалізація в стереотипі — не тільки імпульс до оперування ним. Стереотип створює потенційну загрозу його застосування у взаємодії з «чужими». Таким чином суперечності, які зростають на ґрунті етнічних обвинувачень, створюють передумову, коли символічний конфлікт провокує «розархівування» образів і застосування отриманої інформації в інтеракціонізмі з тими, хто творцями інтелектуального продукту трактуються кривдниками.

Застосування цих міркувань до конкретного прикладу зумовлене тим, що, згідно з міркуваннями Брайана Вайнштейна, «мова політики» — це сукупність символів, метафор та риторичних засобів політичного дискурсу¹⁵. В кожній з названих проекцій книга В. Горбатюка заслуговує на оцінку як така, що провокує не

міжетнічний компроміс, а навпаки — оперування етнічним обвинуваченням, що ґрунтується на принципі колективної провини й продукується громадськістю засобами семіотики.

Гадаємо, це усвідомлюють ті, хто причетний до видання книги В. Горбатюка. Недарма в ній відсутня інформація про видавництво та її тираж. Водночас вміщена в книжці подяка за підтримку проекту народному депутату України I–IV скликання В. Червонію — своєрідна підказка громадськості стосовно політичної сили, яка сприяла оприлюдненню цього специфічного (виданого в жанрі дитячої літератури) політичного маніфесту щодо «виявлених» кривдників українців. Така підказка стосовно давніх чи сучасних ворогів — загальновідомий прийом політики. Задля полегшення її сприйняття читачем, творці книги оперують впорядкованим об'єктом, чим сприяють його поширенню. Це та мова політики, яка торує шлях не до пошуку міжетнічного консенсусу в Україні, а навпаки — сприяє функціонуванню суперечностей «своїх» і «чужих» у ній.

¹ Горбатюк В. Про славу дівчинку Катрусю. Казка для дітей і дорослих. — Б.м., 2007. — 24 с.

² Дашкевич Я. Проблематика вивчення єврейсько-українських відносин (XVI — початок XX ст.) // Сучасність. — 1992. — № 8. — С. 51–52.

³ Слоновьська О. Слід невловимого Протея. Івано-Франківськ — Коломия, 2006. — С. 441.

⁴ Трофимов С. В. Два новых подхода к учению Эмиля Дюркгейма о религии // Вестник Московского университета. Социология и политология. — 2002. — № 3. — С. 83.

⁵ Горбатюк В. Про славу дівчинку Катрусю... — Б.м., 2007. — С. 4.

⁶ Там само. — С. 3.

⁷ Там само. — С. 4.

⁸ Mich W. Obsy w polskim domu. Nacjonalistyczne koncepcje rozwoju narodu polskiego. 1918–1939. — Lublin, 1994. — S. 17.

⁹ Там само. — S. 53, 55.

¹⁰ Вилечала А. Карусель із сусідами // Критика. — 2008. — Ч. 4. — С. 12.

¹¹ Горбатюк В. Про славу дівчинку Катрусю... — С. 4–5, 20.

¹² Мітосек З. Теорії літературних досліджень / Пер. з польської. — Сімферополь, 2005. — С. 251.

¹³ Їльге В. Змагання жертв // Критика. — 2006. — № 5. — С. 14.

¹⁴ Вилечала А. Назв. праця. — С. 11.

¹⁵ Кимлічка В. Лібералізм і права меншин / Перекл. з англ.; Гол. ред. і автор передм. Дж.Перлін. — Харків, 2001. — С. 112.